

अभिलेखागारांचे वर्गीकरण

(Classification of Archives)

मुल्ला जुबेदा यु. Research Student T.M.V. Pune

डॉ. एन. बी. खोत Director, Knowledge Resource Centre, Shivaji University, Kolhapur.

Abstract :

सदर शोधनिबंधामध्ये अभिलेख, अभिलेखागार या संकल्पना, संबंधित व्याख्या, अभिलेखागारांचे वर्गीकरण अथवा अभिलेखागारांचे विविध प्रकार याबाबत विस्तृत विवेचन केले आहे. प्रत्येक अभिलेखागारात विशिष्ट प्रकारच्या अभिलेखांचे संग्रहण केलेले असते. अभिलेख संग्रहणाला अनुरूप अभिलेखागार वर्गीकृत केले जातात. या बाबीसंबंधी माहिती प्राप्त करून घेण्यासाठी सदर शोधनिबंध अत्यंत उपयुक्त आहे.

Key Words :

पुराभिलेख विद्या, अभिलेख, पुराभिलेखागार, फिल्म संग्रहण, इंटरनेट आर्किव्हज, ध्वनी संग्रहण, शब्दोच्चार संग्रहण, खाजगी व सार्वजनिक अभिलेखागारे.

प्रस्तावना :

संस्कृती संवर्धन करण्याच्या प्रामाणिक हेतुमुळे आणि एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान संप्रेषण करण्याच्या उद्देशाने, 'साठवणूक' अथवा 'संग्रहण' करण्याच्या मानवी उपजत प्रवृत्तीमुळे मानव ज्ञातीकडून तयार झालेल्या पुरातन वस्तु, निर्मित झालेले दस्तऐवज यांचे संग्रहण झाले. संस्कृती संवर्धनाच्या चळवळीमुळे सदर दस्तऐवजांचे शास्त्रीय पद्धतीने जतन व संवर्धन करण्याची निकड निर्माण झाली. त्यातुन 'पुराभिलेख विद्या' हे शास्त्र जन्मास आले. संग्रहणामध्ये दस्तऐवजांचे विविध प्रकार वर्गीकृत केले गेले. नंतरच्या काळात 'सुपर विशेषज्ञता' ही संकल्पना उदयास आली. परिणामी पुराभिलेखागारांनी व अभिलेखागारांनी स्वतःच्या संग्रहणाला विशिष्ट नाव धारण केले. नव्याने निर्माण झालेली अभिलेखागारे विशिष्ट हेतूने निर्मित केली गेली. उद्दिष्टानुरूप संग्रहण नवनिर्मित अभिलेखागारामध्ये केले गेले. परिणामी अशा प्रकारच्या अभिलेखागाराच्या वर्गीकरणाचा अभ्यास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

विषय विवेचन :

ऐतिहासिक बाबींचा विचार करता लेखन कला अस्तित्वात नसताना संस्कृती संवर्धनाचे कार्य तात्कालीन वस्तुरूपी अवशेषांनी केले. लेखन कला अवगत झाल्यानंतर त्याच्या प्राथमिक अवस्थेत कोरीव काम करून अभिलेख तयार केले जात होते. उदा. वीरगळ, ताडपत्र, भूर्जपत्र, ताम्रपट, जयस्तंभ इ. कागदाच्या शोधपश्चात लेखणी अथवा कुंचला या बाबींचा वापर करून प्राथमिक अवस्थेत अभिलेख तयार केले जात असत. सदर अभिलेख हे प्राचीन मानवी संस्कृतीबद्दल लिखीत स्वरूपाचे पुरावे देत असल्याने त्यांना संशोधन प्रक्रियेमध्ये अनन्य साधारण महत्त्व होते. पुराभिलेख विद्येमध्ये अशा प्रकारच्या पुराव्याधारीत संशोधनाचा वापर केला जात असे.

'पुराभिलेख विद्या' हे एक शास्त्र असून शास्त्रीय संशोधनाचे सर्व निकष पुराभिलेख विद्येमध्ये पाळले जातात. लिखीत स्वरूपाच्या पुराव्याधारे माहिती संकलन करून विश्लेषणांती प्राप्त होणारे निष्कर्ष भावी पिढीकडे संक्रमित करणाऱ्या शास्त्रालाच पुराभिलेख विद्या असे संबोधले जाते.

अभिलेख संकल्पना :

द.त. विचारे यांनी नमूद केल्याप्रमाणे 'जी कागदपत्रे अंगीकृत कार्याच्या संदर्भात आणि कार्याचा एक भाग म्हणून निर्माण होतात व ती काही काळ किंवा कायम स्वरूपी जपून ठेवावी लागतात त्यांना 'अभिलेख' असे म्हणतात.

Records : एखादी घटना, घडामोडी, सद्यस्थिती याविषयीचा लिखीत वृत्तांत म्हणजेच अभिलेख होय.

थोडक्यात ज्ञान संप्रेषणाचा मुख्य हेतू गृहित धरून भूतकाळ अथवा वर्तमानकालीन घडलेल्या घटना अथवा उपक्रमाबाबत सर्वसमावेशक नोंदी ठेवून तयार केलेल्या दस्तऐवजाला अभिलेख असे म्हणतात.

अभिलेखागार संकल्पना :

व्युत्पत्ती अर्थ : Archives मुळ ग्रीक शब्द 'ARKHEION'

ARKHEION = Public records from arkhe government. OR

"It is the place for keeping Government records or other historical records."

थोडक्याता सार्वजनिक किंवा खाजगी किंवा ज्या दस्तऐवजांना संशोधनाच्या दृष्टीने मूळ साधनांचा दर्जा दिला जातो. अशा साधनांच्या निवडीपासून जतन, संवर्धन आणि गरजूना प्रतिप्राप्ती करून देण्याचे काम सतत ज्याठिकाणी चालते असा ठिकाणाला अथवा कार्यालयाला अभिलेखागार असे म्हणतात. उदा भारताचे राष्ट्रीय अभिलेखागार मुंबई येथे आहे.

अभिलेखांचे वर्गीकरण :

अभिलेखागार निर्मिती पाठीमागील उद्दिष्टे अथवा हेतू विचारात घेता अभिलेखागारांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाते.

१) शैक्षणिक संग्रहण (Academic Archives)

संस्थात्मक इतिहासाचे जतन करण्यासाठी शैक्षणिक समूदायाची सेवा करण्यासाठी शैक्षणिक संग्रहणे अस्तित्वात आली. शैक्षणिक संग्रहणामध्ये संबंधित संस्थांच्या प्रशासकीय नोंदी, वैयक्तिक आणि व्यावसायिक अभिलेख, शालेय संघटन संबंधी विविध उपक्रम, दुर्मिल पुस्तके, संशोधन अहवाल अथवा प्रबंध यासारख्या बाबींचे संकलन केलेले असते.

२) फायद्यासाठी निर्मित व्यवसाय संग्रहण (Business Archives)

खासगी व्यवसाय संग्रहणे, लाभ संस्थेसाठी निर्मित केलेली संग्रहणे ही व्यावसायिक संग्रहणामध्ये समाविष्ट होतात. उदा. यु. एस. मधील व्यापारी अभिलेखागारापैकी कोका-कोला, प्रॉक्टर अँड गॅम्बल या कंपन्यांची संग्रहणे अशा प्रकारच्या संग्रहणात संबंधित कंपन्यांचे ऐतिहासिक व प्रशासकीय अभिलेख जतन करून ठेवले जातात.

३) शासकीय संग्रहण (Government Archives)

शासकीय संग्रहणामध्ये स्थानिक, राज्य पातळीवरील, राष्ट्रीय पातळीवरील अभिलेखागारांचा समावेश होतो. शासकीय संग्रहणातील अभिलेख सर्वसामान्य नागरीकापासून ते विविध विषयातील संशोधक, विविध क्षेत्रातील तज्ज्ञ, विद्यार्थी वर्ग अशा सर्वांसाठी खुले असतात. उदा. इंग्लंडच्या बाबतीत सार्वजनिक अभिलेख कार्यालय अथवा राष्ट्रीय अभिलेखागार हे शासकीय संग्रहण अथवा अभिलेखागार म्हणून विचारात घेतले जाते. प्रान्तमध्ये सांस्कृतिक विभाग सांभाळणाऱ्या मंत्रालयातील फ्रेंच अभिलेखागार प्रशासन उपविभाग हा राष्ट्रीय अभिलेखागाराचे व्यवस्थापन पाहतो.

४) चर्च संग्रहण (Church Archives) (Non Profit) :

'हॅटिकन गुपीत संग्रहण' हे चर्च अभिलेखागार प्रकारातील प्रमुख अभिलेखागार आहे. अत्यंत दुर्मिल अभिलेख चर्च संग्रहणामध्ये उपलब्ध असतात. उदा. रोमन कॅथलिक आणि ऑग्लिकन चर्चमध्ये उपलब्ध असणारे अभिलेखांचे संग्रहण. अशा पुराभिलेखागारामध्ये दुर्मिल प्राचीन हस्तलिखिते, स्थानिक चर्चचे रेकॉर्ड, मौखिक इतिहास, दृकश्राव्य साहित्य, वास्तूशिल्प, रेखाचित्रे इत्यादी बाबी समाविष्ट होतात. मोरवियन चर्च संग्रहण, युनायटेड मेथोडिस्ट आर्काइव्हज आणि युनायटेड मेथोडिस्ट चर्च ऑफ हिस्ट्री सेंटर यासारखे प्रोटेस्टंट पंथीयांचे संग्रहण चर्च संग्रहण म्हणून विचारात घेतले जाते.

५) फिल्म संग्रहण :

चित्रपट संग्रहित करणे, चित्रपट, माहितीपट, टेलिव्हीजन वरील कार्यक्रम, बातमीपत्रांचे फूटेज यासारख्या दृकश्राव्य बाबींचे संकलन करणे, तपासणी करणे, जतन करणे, संरक्षण करणे इत्यादी बाबी फिल्म संग्रहणामार्फत केल्या जातात. इंटरनेशनल फेडरेशन ॲफ फिल्म आर्काइव्हजमध्ये ७७ देशांमधील १५० पेक्षा जास्त संस्था समाविष्ट आहेत. असोसिएशन ॲफ युरोपियन फिल्म आर्काइव्हज (१९९१) या संस्थेशी ४४ युरोपीय तसेच राष्ट्रीय व प्रादेशिक चित्रपट संग्रहण संलग्न आहेत. उदा. अस्ट्रीयन फिल्म म्युझियम, नॅशनल फिल्म ॲड साऊंड आर्काइव्ह अस्ट्रेलिया, बलोरीयन नॅशनल फिल्म आर्काइव्ह, नॅशनल फिल्म आर्काइव्ह ऑफ इंडिया इत्यादी. विज्ञान इतिहास, संगीत, साहित्य या प्रकारच्या विविध विषयांवर आधारीत ७० वर्षांपूर्वीच्या १६ एमएमच्या देश विदेशातील २२०० लघुपटांसह माहितीपटांचा दुर्मिल ठेवा भारताच्या राष्ट्रीय चित्रपट संग्रहालयाला ५ डिसेंबर २०१८ रोजी प्राप्त झाला. असा सांस्कृतिक ठेवा प्राप्त होण्याची भारतातील ही पहिलीच घटना आहे.

६) ना नफा तत्त्वावर चालणारी अभिलेखागारे : (Profitless archives)

विशिष्ट व्यक्ती अथवा विशिष्ट ठिकाणाशी संबंधित अभिलेख, ऐतिहासिक वारसा जतन करण्यासाठी लोकसहभागातून निधी उभारला जातो आणि अभिलेखागाराची निर्मिती केली जाते. अशा स्वरूपाच्या अभिलेखागाराला Profitless Archives असे म्हणतात.

७) इंटरनेट आर्किव्हज :

जागतिक पातळीवरील सर्व प्रकारची डिजिटल स्वरूपातील माहिती व ज्ञान प्राप्तीसाठी सार्वत्रिक प्रवेश हे मुख्य उद्दिष्ट समोर ठेवून नफ्याचा हेतू न ठेवता कार्यरत असणारे डिजिटल संग्रहण म्हणजे इंटरनेट आर्किव्हज होय. सदर संग्रहणातून डिजिटल साहित्य, सॉफ्टवेअर, गेम्स, संगीत, चित्रपट, व्हिडिओ, ई-बुक, सर्व प्रकारच्या विषयावर संशोधित झालेली माहिती जगातील सर्व लोकांना मुक्तपणे प्राप्त करता येते. उपरोक्त संग्रहण डिजिटल साहित्याची देवघेव, अपलोड, डाऊनलोड करण्याची लोकांना परवानगी देते.

सन १९९६ मध्ये ब्रूस्टर कहेले यांनी इंटरनेट आर्किव्हजची स्थापना केली. याचे मुख्य कार्यालय सॅन फ्रॅन्सिस्को येथे आहे. इंटरनेट संग्रहाने ऑक्टोबर १९९६ मध्ये मोठ्या प्रमाणात वर्ल्ड वाइड वेब संग्रहित करणे, जतन करणे, संरक्षित करणे सुरु केले. सन २००१ पर्यंत सदर ज्ञानभांडार सर्वसामान्यांसाठी खुले नव्हते. नंतरच्या काळात मात्र दृक, श्राव्य, दृक-श्राव्य माध्यमातून अमर्याद माहितीचे संप्रेषण होऊ लागले. सदर माहितीमध्ये विविध भाषेतील मुद्रित लेखांचे संग्रहण, मुक्त ग्रंथालय, श्राव्य स्वरूपातील माहितीचे संग्रहण, नकाशे, चित्रे, चलचित्रे, गणितीय चित्रे, मायक्रोफिल्मस, चित्रपट, ताज्या घडामोडी, खेळ, सॉफ्टवेअर, बॅकींग सुविधा, खरेदी विक्री सुविधा, शोध सुविधा, संदेश दलणवळण सुविधा (लिखीत, श्राव्य आणि दृकश्राव्य स्वरूपातील) अशा विविध सोयी सर्वसामान्य व्यक्तींना मिळाव्यात म्हणून संबंधित बाबीशी निगडित २४ तास संप्रेषण सुरु असते.

इसवी सन २००६ पासून फ्रान्समध्ये इंटरनेटवर प्रकाशित आणि प्रक्षेपित झालेल्या सर्व प्रकारच्या अभिलेखाचे संग्रहण तेथील राष्ट्रीय ग्रंथालयाने केले आहे. INA सारखी संस्था रेडिओ, टीव्ही प्रक्षेपण, ऑनलाईन प्रसारीत होणारे कार्यक्रम संग्रहित करते. काही अभिलेखागारे इ-मेल, डिजिटल फाईल्स, स्थानिक डेटा बेस इ. बाबींचे संग्रहण करतात. अशा संग्रहणास फ्रेंचमध्ये कायद्याने मान्यता आहे.

८) पाठ्यात्य देशांपैकी फ्रेंच या देशाचा विचार केल्यास फ्रेंच कायदा अभिलेखाचे मुख्य दोन प्रकार दर्शवतो.

अ) सार्वजनिक अभिलेखागार :

सार्वजनिक सेवा, प्रशासन, सार्वजनिक कंपन्या इत्यादी विविध माध्यमातून प्राप्त होणाऱ्या अभिलेखांचे एकत्रिकरण व संप्रेषण करावयाचे ठिकाण म्हणजेच सार्वजनिक अभिलेखागार होय.

ब) खासगी अभिलेखागार :

वैयक्तिक अथवा कौटुंबीक अभिलेख अथवा खासगी कंपनी किंवा संघटना, सहकारी संघ अथवा राजकीय पक्ष यांच्याकडून निर्मित झालेल्या अभिलेखागारांना खासगी अभिलेखागारे असे म्हणतात.

९) मौखिक संग्रहण (Oral archives) :

अ) ध्वनी संग्रहण :

१९ व्या व २० व्या शतकाच्या सुरुवातीला संबंधित संशोधक आणि मानववंशशास्त्रज्ञ यांनी ध्वनीमुद्रणासंदर्भात एकत्रितपणे केलेल्या संशोधनकर्त्यांचे फलित म्हणून ध्वनीसंग्रहण फ्रेंचमध्ये निर्मित झालेले आहे.

ब) शब्दोचार संग्रहण : (Spoken word archive)

फ्रेंच राष्ट्रीय ग्रंथालयामध्ये दृक-श्राव्य विभागाचे एक असे संग्रहण आहे की जे शब्दोचार संग्रहण आणि त्याचे कायदेशीर वितरण ही कार्ये करते. नॅशनल साउंड लायब्ररी हे ध्वनी संग्रहण उपलब्ध असणारे अभिलेखागार आहे.

१०) कारटोग्राफीक पुरालेखागार :

अशा प्रकारच्या अभिलेखागारामध्ये नकाशे, चित्रे इतके मर्यादित साहित्य असते.

११) दृक-श्राव्य पुराभिलेखागार :

सदर प्रकारामध्ये १) फोटोग्राफ २) चलचित्र ३) रेकॉर्डिंग ४) मायक्रोफिल्म ५) मायक्रोफिश ६) टेपरेकॉर्डर मधील ऑडिओ टेप ७) फिल्म ८) संगणकावरील डाटा ९) डिजिटल स्वरूपातील अत्याधुनिक सॉफ्टवेअर, हार्डवेअर वापरून रुपांतरीत केलेला दस्तऐवज इत्यादी प्रकारचे साहित्य असते.

१२) इतर अभिलेखागारे :

काही संग्रहणांची वर्गवारी करणे अवघड असते. उदा. उत्तर अमेरिकेतील मूळ अमेरिकन राष्ट्रामध्ये आदिवासी जमातीचे अभिलेख आहेत. तर काही वैयक्तिक संग्रहणे देखील अस्तित्वात आहेत. अभिलेख शास्त्रातील मूलभूत तत्त्वान्वये 'एखादी संस्था अथवा व्यक्ती काळजीपूर्वक नियोजन करून त्याच्याकडे उपलब्ध असणारे अभिलेख जतन करु इच्छित असेल तर अशा प्रकारचे संग्रहण 'वैयक्तिक संग्रहण' म्हणून गणले जाते.

वैयक्तिक अभिलेखागारामध्ये खासगी व्यक्तीने संग्रहण केलेली पत्रे, छायाचित्रे, डिजिटल साहित्य, फाइल्स, स्क्रॅपबुक, वित्तीय रेकॉर्ड, डायरी इ.साहित्य असू शकते. एखाद्या संस्थेशी संबंधित अभिलेखागारामध्ये प्रशासकीय दस्तऐवज, मेमो, व्यवसाय अभिलेख, पत्र व्यवहार इत्यादी बाबी असू शकतात. अशा संग्रहणांची वर्गवारी न करता खासगी अथवा वैयक्तिक संग्रहण या नावाखाली अशा संग्रहणाची नोंद होते.

समारोप

अभिलेखागार निर्मितीपाठीमागील हेतू विचारात घेता अभिलेखागाराचे वर्गीकरण उपरोक्त विविध प्रकारामध्ये केले जाते. सदर वर्गीकरणातील नामनिर्देशन अभिलेखागारामधील अभिलेखांचे संग्रहण दर्शविते.

संदर्भ सूची

१. गोखले, शोभना (१९६५) पुराभिलेख विद्या. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
२. धाटावकर, भास्कर (२०१०) महाराष्ट्रातील शासकीय पुराभिलेखागाराची निर्मिती आणि कार्य, मुंबई : चेतन प्रकाशन.
३. महाजन शां. ग.(२००७), दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये, पुणे : पुणे विद्यार्थी गृह प्रकाशन.
४. विचारे, द. त. (२००८) कोल्हापूर दप्तरखाना संक्षिप्त परिचय, नाशिक : य.च.म.मु.वि. ज्ञानगंगोत्री.
५. www.businessdictionary.com.
६. <http://www.wordlink.com>